

ธรรมคตินิยมในศิลปะและวัฒนธรรมไทย

พระครูสิริรัตนานูวัตร, รศ.ดร.

อาจารย์ประจำ วิทยาลัยสงฆ์พุทธชินราช

ทุกศาสนามีศิลปะและวัฒนธรรมเป็นของตนเอง กล่าวคือศาสนาคริสต์มีไม้กางเขนเป็นสัญลักษณ์ สื่อถึงความรักของพระเยซูเจ้า ศาสนาพราหมณ์มีโอมเป็นสัญลักษณ์ สื่อถึงเทพ ๓ องค์ ที่ทำหน้าที่ผู้สร้าง ผู้รักษา และผู้ทำลาย ส่วนพระพุทธศาสนามีไตรธรรมจักรเป็นสัญลักษณ์ ซึ่งเป็นสัญลักษณ์รวมคำสอนพระพุทธเจ้าไว้ทั้งหมด นอกจากศาสนาแล้ว ทุกประเทศจะมีสัญลักษณ์สีของธงชาติเป็นของตนเอง ที่สื่อถึงชาติ ศาสนา และผู้ปกครอง เช่นธงชาติไทยมี ๓ สี ได้แก่ สีแดง หมายถึงชาติ สีขาว หมายถึงศาสนา และสีน้ำเงิน หมายถึงพระมหากษัตริย์

ในฐานะที่พระพุทธศาสนามีประวัติศาสตร์มายาวนานทั้งด้านศาสนสถาน ศาสนบุคคลและศาสนธรรม รวมถึงศิลปะและวัฒนธรรมต่าง ๆ ของตน ซึ่งศิลปะและวัฒนธรรมนี้เป็นเอกลักษณ์ที่เด่นชัดของประเทศ จะสื่อถึงธรรมทั้งเชิงบุคลาธิษฐานและธรรมาธิษฐาน มีวิธีอธิบายเพื่อสื่อถึงธรรมทั้งจากบุคลาธิษฐานไปหาธรรมาธิษฐานหรือจากธรรมาธิษฐานไปหาบุคลาธิษฐานหรือจากศิลปวัฒนธรรมไปหาธรรม จากธรรมไปหาศิลปวัฒนธรรม เรื่องนี้มีตัวอย่างที่เด่นชัดที่สุดในฐานะองค์แทนพระพุทธเจ้าคือ พระพุทธรูปซึ่งมีพุทธลักษณะทุกส่วนแม้แต่ปางต่าง ๆ จะสื่อถึงธรรม เช่น พุทธลักษณะเปลวเพลิงบนพระเศียร หมายถึงพระปัญญาคุณ พระกรรมที่ยืดยานและยาว หมายถึงพระกรรมที่หนักแน่น กล่าวคือการรับฟังปัญหาและตัดสินใจธรรมที่มีคุณภาพไร้อคติของคู่กรณี ในส่วนพระพุทธรูปที่แสดงเป็นปางต่าง ๆ นั้น เป็นอริยาบทที่สื่อถึงธรรม เช่นปางมารวิชัย จะสื่อถึงการเอาชนะมารและอุปสรรคปัญหา ปางห้ามญาติ จะสื่อถึงการปฏิบัติศาสนกิจในการสงเคราะห์พระญาติจากการห้ามพระญาติทั้งสองฝ่ายทะเลาะกันเรื่องน้ำเข้าเขตนาของฝ่ายตน เป็นต้น ดังนั้น ศิลปะและวัฒนธรรมประการต่าง ๆ นี้ ล้วนแล้วแต่จะสื่อถึงธรรมหรือการปฏิบัติธรรมทั้งนั้น จึงนำมาบูรณาการสร้างเป็นองค์ความรู้ประเภทต่าง ๆ สืบไป ดังนี้

๑. ธรรมเนียมประเพณี

๑.๑ สีขาว/เหลือง

สีขาว โดยทั่วไป จะสื่อถึงความบริสุทธิ์ สุจริต โปร่งใส ว่าง แต่ทางพระพุทธศาสนามีหลายนัยด้วยกัน กล่าวคือ เครื่องแต่งกายอุบาสกอุบาสิกาที่หมายถึงผู้เข้าใกล้พระรัตนตรัย จะเห็นว่าเวลาปฏิบัติธรรมเรียกว่าแบบเครื่องแต่งกาย (Uniform) บวชชีพรหมณ์หรือบวชเนกขัมมบารมี ดังที่ผู้เขียนเคยแสดงเหตุผลไว้ในผลงานเขียนเรื่อง “คนใกล้ศาสนา” ในหนังสือรวมบทความว่า “เรียกคฤหัสถ์ชายว่าอุบาสก เรียกคฤหัสถ์หญิงว่าอุบาสิกา แปลว่า ผู้เข้าใกล้ หมายถึงเข้าใกล้พระรัตนตรัย ดังนั้น อุบาสกอุบาสิกาจะแต่งกายสีขาว เวลาเข้าถือศีลบวชชีพรหมณ์ หรือบวชเนกขัมมบารมี”^๑

นัยเดียวกันนี้ ตำนานการหล่อองค์พระพุทธรูปชินราช วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ อำเภอมือง จังหวัดพิษณุโลก จะมีเทพนามว่าท้าวสักกเทวราชแปลงกายแต่งชุดขาวเป็นช่างหล่อร่วมด้วย ชาวบ้านเรียกว่าตาปะขาว (คนผู้นุ่งผ้าขาว) เมื่อหล่อเสร็จแล้วเดินกลับไกลออกไปประมาณ ๑๒ กิโลเมตรแล้วก็หายตัวไป จึงเป็นตำนานเรื่อง ตาปะขาวหาย ปัจจุบันเรียกหมู่บ้าน วัด โรงเรียน ตลาดบริเวณนั้นว่า บ้าน วัด โรงเรียน ตลาดตาปะขาวหาย

อีกนัยหนึ่งของสีขาวที่สำคัญ คือนัยที่หมายถึงศาสนา ซึ่งเป็นสีหนึ่งใน ๓ สีของธงไตรรงค์ กล่าวคือ สีของธงไตรรงค์ของชาติไทยนั้นมี ๓ สี คือ สีแดง สีขาว และสีน้ำเงิน สีแดงหมายถึงชาติ สีขาวหมายถึงศาสนาซึ่งเป็นศาสนามีพระรัตนตรัยและใช้คำว่าธรรมะ และสีน้ำเงินหมายถึงพระมหากษัตริย์ สีขาวที่หมายถึงศาสนานั้น ถ้าฟังผิวเผินแล้วคงหมายถึงศาสนาทั่วไป แต่ ณ ที่นี้ สีขาว หมายถึง พระพุทธศาสนาซึ่งเป็นศาสนาที่มีพระรัตนตรัยศาสนาเดียว ดังปรากฏชัดในพระราชนิพนธ์ของรัชกาลที่ ๖ ที่ทรงนิพนธ์ไว้ในบทดุสิตสมิต ฉบับพิเศษ ๒๔๖๑ หน้า ๔๒ ว่า

ขอรำรำพรรณบรรยาย ความคิดเครื่องหมายแห่งสีทั้งสามงามณัด

สีขาว คือ บริสุทธิ์ศรีสวัสดิ์ หมายถึงพระไตรรัตน์ ธรรมคัมภีร์ไทย

สีแดง คือ โลहितเรไรซ์ ยอมสละได้เพื่อชาติ ศาสนา

สีน้ำเงิน คือ สีโสภณ อันจอมประชา ฐ โปรตเป็นส่วนพระองค์

^๑ พระครูสิริรัตนานุวัตร, “คนใกล้ศาสนา”, ใน *รวมบทความ*, (พิษณุโลก: โปกัสมาสเตอร์ปริ้นต์, ๒๕๕๔), หน้า

จัดริ้วเข้าเป็นธงไตรรงค์ จึงเป็นสีธงที่รักแห่งเราชาวไทย ทหารอวดร่นำไปยงยุทธวิชัยชีวิตก็ชู
เกียรติสยาม^๒

สีเหลือง โดยทั่วไป จะสื่อถึงความสงบ สันติ เป็นสีที่นิยมเข้าหาพระสงฆ์ โดยทั่วไปเมื่อเราเห็นใคร
นุ่งห่มสีเหลืองคิดว่าเป็นพระสงฆ์ หรือใครนุ่งเสื้อผ้าสีเหลืองมักจะคิดงแล้วเปรียบเทียบกับว่าพระสงฆ์
มาโปรด นับว่าเป็นสีที่มีอิทธิพลต่อความคิดและนิสัยของคนไทยมาก ที่สำคัญคือ สีเหลืองถือเป็น
สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาอย่างหนึ่ง เพราะเป็นสีที่มีคุณสมบัติมีคุณค่าที่เป็นทอง จะเห็นว่า
พระพุทธรูปปูนปั้นที่สร้างขึ้นเป็นองค์แทนพระพุทธเจ้าเพื่อเคารพกราบไหว้เป็นอนุสตินั้น เนื้อในของ
พระพุทธรูปจะเป็นกรวด หิน ดินทราย ปูน เป็นต้น แต่ภายนอกนั้นจะเสริมคุณค่าด้วยสีทอง หรือแม้จะ
ทาสีเหลืองก็ถือว่าเป็นตระกูลสีทอง อีกประการหนึ่ง สีจีวรของพระสงฆ์ เป็นผ้ากาสาหวัดที่ย้อมด้วยน้ำ
เปลือกไม้ดอกเป็นสีเหลือง แม้ปัจจุบันจะเห็นสีจีวรพระสงฆ์เป็นสีเหลืองแดง เหลืองทอง หรือเหลือง
ขนุนบ้างแต่ก็นับเป็นตระกูลสีเหลือง แสดงให้เห็นว่าสีเหลืองมีคุณค่าในตัว ที่สำคัญคือสีเหลืองยังมีคุณค่า
เป็นสีของเปลวไฟ เรียกว่า “สีจักรวรรณ”^๓ มีนัยเป็นสีป้องกันภัยจากสัตว์ร้ายเพราะสัตว์ป่าบางชนิดจะ
กลัวไฟ ปัจจุบันถือเป็นสีจราจร จะเห็นได้ว่าเวลาพระสงฆ์เดินบิณฑบาต เวลาข้ามถนนคนขับรถจะเห็น
ชัดเจน สามารถแก้ปัญหาอุบัติเหตุได้อย่างหนึ่ง

๑.๒ ฉัพพรรณรังสี

สีแห่งฉัพพรรณรังสีที่ปรากฏในพระไตรปิฎก ได้แก่ “สีเขียว สีเหลือง สีแดง สีขาว สีแสด
สีประภัสสร (แผ่ชานออกจากพระวรกายของพระพุทธเจ้า)”^๔ ซึ่งมีคำบาลีเรียกว่า นีละ ปิตะ โลหิต
โอทาทะ มัญญะภูฏ และประภัสสร ฉัพพรรณรังสีนี้ เกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้าโดยแท้ ชาวพุทธถือเป็น
สีศักดิ์สิทธิ์ เป็นสีเกิดจากบุญบารมี เป็นคุณสมบัติของพระองค์เท่านั้น ประเทศพม่านิยมประดับไฟ
ฉัพพรรณรังสีเป็นวงกลมไว้ด้านหลังพระพุทธรูป มีอิทธิพลต่อการสร้างจิตศรัทธาปสาทะด้วย ฉัพพรรณ
รังสีมีคุณลักษณะสีที่พิเศษ ดังนี้

^๒ พระศรีปริยัติโมลี (สมชัย กุศลจิตโต), **พุทธศาสนตร์ร่วมสมัย ๑**, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๑๑๗.

^๓ สีจีวรของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตามตำนานกล่าวว่า เป็นสีเหลืองทองที่เรียกว่า “สีจักรวรรณ” คำว่า สีจี้ แปลว่า เปลวไฟ หรือทองคือสีเหมือนเปลวไฟ คำว่า วรรณ แปลว่า สี คือ ไฟจะเป็นเปลวออกสีเหลืองทอง ๆ ส้ม ๆ

^๔ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๑๖/๑๗๘.

๑. สีนี้ละ สีเขียว เหมือนดอกอัญชัน (ออกสีน้ำเงิน)
๒. สีปีตะ สีเหลือง เหมือนหรรดากทอง
๓. สีโลหิตะ สีแดง เหมือนแสงตะวันอ่อน
๔. สีโธทาตะ สีขาว เหมือนแผ่นเงิน
๕. สีมัญญชฎฐ สีหงสบาท เหมือนดอกชงหรือหงอนไก่ (สีแสด)
๖. สีปภัสสร สีเลื่อมพราย เหมือนแก้วผลึก^๕

ฉัพพวรรณรังสีนี้ นอกจากจะมีคุณลักษณะที่พิเศษแล้ว ยังเป็นสีแสงที่สว่างแผ่ชานออกจากพระวรกายส่วนต่าง ๆ ของพระพุทธเจ้าด้วย กล่าวคือ สีนี้ละ แผ่ชานออกไปจากพระเกศา จากพระมัสสุ (หนวด) จากพระเนตรทั้งสอง สีปีตะ ชานออกมาจากพระอัฐิ (กระดูก) พระทนต์ (ฟัน) และจากพระเนตรทั้งสอง สีโลหิตะ แผ่ชานออกมาจากพระมังสะ (สีเนื้อ) พระโลหิต (สีเลือด) และชานออกมาจากพระเนตรทั้งสอง สีโธทาตะ แผ่ชานออกมาจากพระอัฐิ (กระดูก) พระทนต์ (ฟัน) และจากพระเนตรทั้งสอง สีมัญญชฎฐ สีหงสบาท (สีแสด) แผ่ชานออกจากพระฉวีวรรณ และจากพระสรีระ สีปภัสสร แผ่ชานออกจากพระสรีระเช่นกัน ซึ่งการแผ่ชานออกของฉัพพวรรณรังสีจากอวัยวะต่าง ๆ นี้บุคคลธรรมดาไม่อาจมีได้

๒. ธรรมคติประเภทเครื่องหมาย

๒.๑ ธงฉัพพวรรณรังสี^๖ (ธงปัญจสีละ)

ธงฉัพพวรรณรังสี ถือว่าเป็นธง “ศาสนาพุทธสากล”^๗ กล่าวคือ ธงศาสนาพุทธในระดับสากลนั้น ชื่อว่า ธงฉัพพวรรณรังสี คำว่า “ฉัพพวรรณรังสี” แปลว่า รังสี ๖ สี และสีทั้ง ๖ สีนี้ ได้เปล่งออกจากพระวรกายส่วนต่าง ๆ ของพระพุทธเจ้า โดย ๕ สีแรกนั้น จะเปล่งออกจากอวัยวะต่าง ๆ ส่วนสีที่ ๖ เป็นสีรวมของสีทั้ง ๕ จะเปล่งออกจากพระวรกาย ตามที่กล่าวในข้อว่าด้วยฉัพพวรรณรังสี ในส่วนนี้

^๕ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๕๓.

^๖ ธงนี้ออกแบบโดยพุทธสมาคมโคลอมโบ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๓ พันเอกเฮนรี เอส. โอลคอตต์ เป็นผู้แก้ไขให้เป็นแบบที่ใช้ในปัจจุบัน เริ่มใช้เป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘ ที่ประเทศศรีลังกา ต่อมาองค์การพุทธศาสนิกสัมพันธ์แห่งโลก (World Fellowship of Buddhists - WFB) ได้ประกาศให้ธงนี้เป็นธงพุทธศาสนาสากลเมื่อวันที่ ๒๖ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๙๓ ณ กรุงโคลอมโบ ประเทศศรีลังกา

^๗ ฉัพพวรรณรังสี [ออนไลน์] แหล่งข้อมูล http://www.flagvictory.com/dhammadajaki_Buddhism.html (๑๑ กันยายน ๒๕๕๘)

จะกล่าวถึงความหมายของฉัพพรรณรังสีที่นำมาเป็นสื่อศาสนาพุทธสากล คือ สีนี้ละ (ออกเป็นสีน้ำเงิน) หมายถึง พระมหากษัตริย์คุณของพระพุทธเจ้า อันแผ่ไพศาลไปสู่พหุชนทั่วสากลจักรวาล สีปีตะ หมายถึง มัชฌิมาปฏิปทาหรือทางสายกลาง คือ การหลีกเลี่ยงการปฏิบัติที่สุดโต่งทั้งปวง สีโลหิตะ หมายถึง การอำนวยความสะดวกให้ประสบความสำเร็จ สมบูรณ์พร้อมด้วยสติปัญญา คุณงามความดี ความเป็นผู้มีโชคและเกียรติยศทั้งปวง สีโอทาทะ หมายถึง ความบริสุทธิ์แห่งพระธรรมหรือพรหมจรรย์ ซึ่งเป็นธรรมปฏิบัติได้ไม่จำกัดกาล (อกาลโก) และนำชนไปสู่ความหลุดพ้น สีมัญชุภูษะ หมายถึง พระปัญญาคุณของพระพุทธเจ้า และสีประกัสสร หมายถึง ความจริงทั้งหมดในพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า

๒.๒ ธงตราธรรมจักร

ธงตราธรรมจักรหรือธงธรรมจักร ถือเป็นสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาแต่เดิม มีลักษณะเป็นสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีหลายขนาด ส่วนใหญ่ก็จะอยู่ที่ขนาด ๑x๑.๒๐ เมตร พื้นสีเหลืองทั้งผืน ขึ้นเสาปักในโอกาสวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา ในพิธีฉลองสมณศักดิ์พัดยศต่าง ๆ ที่สำคัญคือชีล่องจักรซึ่งอยู่ตรงกลางธง ธงนี้คณะสงฆ์ไทยได้ประกาศใช้อย่างเป็นทางการเมื่อปี พ.ศ. ๒๕๐๑ ภายหลังจากฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษ ซึ่งในขณะนั้นมีชีล่องจักรอยู่เพียง ๘ ชีเท่านั้น รูปพระธรรมจักรก็ได้กลายเป็นสัญลักษณ์แห่งพระพุทธศาสนาทั่วโลกในเวลาต่อมา

ความหมายแห่งธรรมคติของธงตราธรรมจักรนั้น โดยผืนผ้าสีเหลือง หมายถึงสงบ สันติ ส่วนกงล้อธรรมจักรตรงกลางผืนผ้า นั้น คือประมวลหลักธรรม ชื่อ อัฐังคิกมรรคหรือมัชฌิมาปฏิปทา กล่าวคือ

๑. สัมมาทิฎฐิ คือความเห็นชอบ	๒. สัมมาสังกัปปะ คือความดำริชอบ
๓. สัมมาวาจา คือการเจรจาชอบ	๔. สัมมากัมมันตะ คือการกระทำชอบ
๕. สัมมาอาชีวะ คือการเลี้ยงชีพชอบ	๖. สัมมาวายามะ คือความเพียรชอบ
๗. สัมมาสติ คือความระลึกชอบ	๘. สัมมาสมาธิ คือความตั้งใจมั่นชอบ ^๑

อัฐังคิกมรรคนี้เป็นเนื้อหาสำคัญจากอริยสัจ ๔ ในปฐมเทศนาชื่อ “ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร” ที่พระพุทธเจ้าแสดงแก่ปัญจวัคคีย์ ที่ให้หลีกเลี่ยงการปฏิบัติที่สุดโต่ง ๒ แนวทาง คือ “กามสุขัลลิกานุโยค” คือ แนวทางการปฏิบัติแบบยึดติดถือมั่นอยู่ในกามวัตถุ ซึ่งเป็นลักษณะต่ำ เป็นของชาวบ้าน เป็นของหยาบ ไม่ประเสริฐ และไม่ประกอบด้วยประโยชน์ และอีกแนวทางหนึ่งคือ “อัตตกิลมณานุโยค” คือ แนวทางการปฏิบัติโดยทรมานตนให้ลำบาก ซึ่งทำให้เกิดทุกข์ ไม่ประเสริฐ และไม่ประกอบด้วยประโยชน์ แต่ให้

^๑ วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓/๒๑.

หันมาปฏิบัติในอัฐสังคิมรรคหรือมัชฌิมาปฏิปทาอันเป็นแนวทางการปฏิบัติแบบกลางระหว่างการปฏิบัติแบบสุดโต่ง ๒ แนวทางนี้ เป็นแนวทางที่พระพุทธองค์ปฏิบัติตามด้วยปัญญาอันยิ่ง ทำให้เกิดจักขุ ญาณ วิชชา ปัญญา แสงสว่างขึ้น ย่อมเป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน ความหมายของธรรมจักรนี้ นอกจากจะใช้เป็นธงประดับแล้ว ยังเป็นสัญลักษณ์ที่สำคัญอันคอยเตือนใจพุทธศาสนิกชนให้ประพฤติปฏิบัติในสิ่งที่ชอบที่ดั่งงามอีกด้วย

๒.๓ ธงตราสัญลักษณ์งานฉลองพุทธชยันตี ๒๖๐๐ ปี^๙

ธงตราสัญลักษณ์งานฉลองพุทธชยันตี เป็นธงที่จัดทำขึ้นใหม่ในโอกาสฉลองพุทธชยันตีแห่งการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าครบรอบ ๒๖๐๐ ปี นานาชาติของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เมื่อ พ.ศ. ๒๕๕๕ มีส่วนสำคัญ คือ ใบโพธิ์ ธรรมจักรกลางผืนธง ๑๒ ซี่ ฉัพพรรณรังสี ใบโพธิ์สีเขียว กนกกลายไทยชูช่อฟ้า โดยแต่ละส่วนนั้นมีความหมาย คือ ใบโพธิ์ หมายถึง การตรัสรู้สัจธรรมความจริงของพระพุทธเจ้า ธรรมจักรกลางผืนธงมี ๑๒ ซี่ หมายถึง หลักธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้ามีอริยสัจ ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และ มรรค มีการหมุนวน ๓ รอบ (รอบที่ ๑ - สัจญาณ) ซึ่งควรทำความรู้ความเข้าใจ (รอบที่ ๒ - กิจญาณ) แล้วลงมือปฏิบัติ (รอบที่ ๓ - กตญาณ) เพื่อการได้รับผลแห่งการปฏิบัติรวมเป็นอาการ ๑๒ ประการ สีฉัพพรรณรังสี เป็นแถบสี ๖ สี เป็นสีรองธรรมจักร หมายถึง ความงดงามน่าอัศจรรย์ใจปรากฏขึ้นเมื่อตรัสรู้แล้ว สีเขียวแห่งใบโพธิ์ หมายถึง ความเจริญงอกงาม ไพบูลย์แห่งพระธรรมคำสอน และกนกกลายไทยชูช่อฟ้า หมายถึง ผืนแผ่นดินไทยที่รุ่งเรืองด้วยอารยธรรมโดยชนชาติไทยที่ได้น้อมรับ ปฏิบัติ เผยแผ่และเชิดชูพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า อำนวนประโยชน์แก่มวลมนุษยชาติอยู่คู่ผืนแผ่นดินไทยชั่วกาลปาวสาน

๒.๔ ใบเสมาธรรมจักร

ใบเสมาธรรมจักร เป็นเครื่องหมายหลักเขตแดนแห่งสังฆกรรมของพระสงฆ์ ปักไว้ในเขตสีมา รอบพระอุโบสถ ซึ่งเป็นอาคารประดิษฐานองค์พระประธานในวัดนั้น ๆ และเป็นสถานที่ทำสังฆกรรมของพระสงฆ์ ใบเสมานี้จะเป็นส่วนที่โผล่ขึ้นจากหลุมที่ฝังลูกนิมิตไว้ เป็นเครื่องหมายว่าตรงนี้เป็นจุดที่เป็นเสมา มีทั้งใบเสมาเดียวกับใบสีมาคู่ หมายถึงสถานะของวัดนั้น ถ้าเป็นใบเสมาคู่จะเป็นวัดหลวง ตัวอย่างวัดพระศรีรัตนมหาธาตุวรมหาวิหาร อำเภอเมือง จังหวัดพิษณุโลก แต่มีบางวัดในจังหวัดพิษณุโลก แม้ในปัจจุบันเป็นวัดราษฎร์ แต่พระอุโบสถหลังเก่าที่สร้างสมัยปลายกรุงศรีอยุธยาเป็น

^๙ พุทธชยันตี [ออนไลน์], แหล่งที่มา : www.buddhajayanti.net, (๑๒ สิงหาคม ๒๕๕๘).

ใบเสมาคู่ เพราะเป็นวัดที่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงสร้าง ซึ่งในปัจจุบันประวัติศาสตร์ขาดหายไปไม่ต่อเนื่อง ทำให้สถานะของวัดนี้เป็นราษฎร์ วัดนี้คือ วัดจุฬามณี อำเภอเมือง จังหวัดพิษณุโลก

นัยแห่งธรรมของใบเสมา การที่ใบเสมามีรูปทรงกลมมนคล้ายใบโพธิ์หรือชะลอมมัดจุก จึงตีความว่า

การที่ใบเสมามีรูปทรงกลมมนนั้น เพราะตรงกลางใบเสมาจะอุ้มล้อมธรรมจักรไว้ภายใน ล้อมนี้คือ กงล้อมธรรมจักร ได้แก่มรรคมืองค์ ๘ ตามที่กล่าวมาแล้ว

อีกนัยหนึ่งของใบเสมา คือถือเป็นสื่อการหมุนวงล้อแห่งธรรมในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา เมื่อภายหลังมีพระอรหันต์เกิดขึ้นถึง ๖๐ องค์ในพรรษาแรกของพระพุทธเจ้านั้น พระองค์ได้ให้อุดมการณ์เผยแผ่พระพุทธศาสนาด้วยปฐมพจน์แห่งการเผยแผ่ธรรมว่า “เธอทั้งหลายจงจาริกไปเพื่อเกื้อกูลแก่คนหมู่มาก เพื่อสุขแก่คนหมู่มาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย.....”^{๑๐} นอกจากนี้ในปัจจุบัน คำว่า ธรรมจักรยังเป็นชื่อรางวัลเสมาธรรมจักร ที่องค์กรพระพุทธศาสนาของประเทศไทยมอบให้แก่พระสงฆ์ผู้ทำการเผยแผ่ธรรมที่ประสบผลสำเร็จประจำปี ในวันวิสาขบูชา ณ ท้องสนามหลวง และอีกประการหนึ่ง คนส่วนใหญ่มองข้ามคือ ป้ายโรงเรียนหรือสถานศึกษาจะนิยมสร้างเป็นรูปทรงใบเสมาโดยสันปายนั้นกลมมนหรือนูนขึ้น อันหมายถึงกงล้อมธรรมจักรนี้เอง เพราะองค์ทรงพระพุทธศาสนาสังกัดอยู่ในกระทรวงศึกษาธิการ ซึ่งกระทรวงนี้มีตราเป็นใบเสมา มาตั้งแต่มีชื่อตั้งเดิมคือกระทรวงธรรมการ

๓. ธรรมคติประเภทพีช (บางชนิด)

๓.๑ ดอกบัว

ดอกบัว เป็นดอกไม้ประจำพระพุทธศาสนา มีอิทธิพลนำพาถึงธรรมคือคุณความดี ความเคารพ นับถือต่อพระรัตนตรัย มีความศักดิ์สิทธิ์ในตัว มีก้านยาวสะดวกที่จะถือไหว้พระ เป็นเครื่องบูชาอาสนะของพระพุทธเจ้า คือ จะสร้างดอกบัวจำลองโดยแกะสลักเป็นบัวคว่ำบัวหงายรูปทรงฐานชุกชีที่ประดิษฐานพระพุทธรูป ตีความว่า ดอกบัวนี้จะผุดขึ้นมารองรับเฉพาะผู้ประเสริฐ เป็นมหาบุรุษมีพระมหากรุณาธิคุณ มีพระปัญญาคุณ และมีพระบริสุทธิคุณ ผู้อุบัติขึ้นเพื่อสังคมสงเคราะห์ เพื่อประโยชน์สุขของชาวโลกเท่านั้น เป็นดอกไม้ที่ผุดขึ้นมารองรับการย่างก้าวของเจ้าชายสิทธัตถะภายหลังประสูติกาล

^{๑๐} ที.ม.(ไทย) ๑๐/๘๘/๔๘.

เมื่อครั้งเจ้าชายประสูติตามตำนานบอกว่าสามารถเดินไปได้เจ็ดก้าว แต่อย่างก้าวนั้น ดอกบัวผุดขึ้นมารองรับพระบาททันที ความหมายของก้าวเจ็ดก้าวนี้ หมายถึงพระองค์จะเผยแผ่พระธรรมคำสอนของพระองค์ไปไกลถึงเจ็ดแคว้น ความศักดิ์สิทธิ์ของเรื่องนี้ คือการที่พระองค์มีปณิธานในการเผยแผ่ธรรม เพื่อประโยชน์สุขของมหาชนด้วยพระมหากรุณาธิคุณ ทำให้เกิดอานิสงส์มีดอกไม้ศักดิ์สิทธิ์ผุดขึ้นมารองรับพระบาท เป็นดอกบัวที่ใช้เปรียบเทียบกับระดับสติปัญญาของมนุษย์ที่จะรับรู้พระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า เรียกกันว่าบุคคล ๔ จำพวกหรือบัว ๔ เหล่าได้แก่

๑. อุกมฤตัญญู ผู้เข้าใจได้ฉับพลัน
๒. วิปจิตัญญู ผู้เข้าใจต่อเมื่อขยายความ
๓. เนยยะ ผู้ที่พอจะแนะนำได้
๔. ปทปรมะ ผู้ที่สอนให้รู้ได้เพียงตัวบทคือพยัญชนะ^{๑๑}

ดอกบัว เป็นดอกไม้ที่ใช้ในภาษาวรรณกรรมทั้งแนวพุทธศาสนาและแนวอื่น ๆ ทั้งไทยและต่างประเทศ โดยเฉพาะไทยนั้น เป็นวรรณกรรมที่ใช้ดอกบัวในทุกระดับแม้แต่วรรณกรรมหลวง ที่ทรงเปรียบเทียบอุปนิสัยสันดานของมนุษย์ว่า บางหรือหนา ดีหรือเลว มากหรือน้อยเพียงใด โดยเน้นไปที่ลักษณะของก้านที่ยาวหยั่งลงรากไปในแม่น้ำ ในหนองตมต่าง ๆ ดังปรากฏในพระนิพนธ์ของสมเด็จพระยาเดชาดิศร ที่ว่า

ก้านบัวบอกลึกตื้น	ชลธาร
มารยาทสื่อสันดาน	ชาติเชื้อ
โฉดฉลาดเพราะคำขาน	ควรทราบ
หย่อมหญ้าที่เกี่ยวแห้งเรือ	บอกร้ายแผลงดิน

ตรงกับธรรมนิทานที่ ๒๖๘ กล่าวเป็นคาถาไว้ ว่า

ชลุปปมาณํ กุมุทมานํ	กุลุปปมาณํ กรณกมมํ
ปญญาปมาณํ กถิตวาทุกยํ	ภูมิมปมาณํ ตินมิลาคํ

แปลว่า ก้านบัวบอกความลึก-ตื้นของน้ำ การทำงานบอกถึงระดับตระกูล

ถ้อย วาจาบอกถึงระดับสติปัญญาของผู้พูด หมูหญ้าที่เกี่ยวแห้ง บอกถึงสภาพดิน^{๑๒}

๓.๒ ต้นโพธิ์

ต้นโพธิ์ (Bodhi tree) มีชื่อทางวิทยาศาสตร์ว่า อัสนัสถัพพฤกษ์(Ficus religiosa Linn) เรียกด้วยความยกย่องว่า ต้นศรีมหาโพธิ์ พระพุทธเจ้าอาศัยประทับนั่งตรัสรู้ ในวันเพ็ญเดือนวิสาขะ เป็นต้นไม้ที่

^{๑๑} อัง.จตุกก (ไทย) ๒๑/๑๓๓/๒๐๒.

^{๑๒} พระราชวรมณี (ประยูร ธมมจิตโต), อนุทินธรรม ๓๖๕ วัน : ธรรมสำหรับ ๓๖๕ วัน, (กรุงเทพมหานคร บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๓๙), หน้า ๑๐๘.

ให้ร่มเงา กันแดด กันฝนได้ดี เพราะมีกิ่งก้านสาขาและใบใหญ่กลมมน บริเวณโคนต้นโพธิ์เป็นพระแท่น วัชระอาสน์ที่ประทับนั่งตรัสรู้ หมายถึง ธรรมอันเป็นที่พึ่ง ธรรมคือความสงบ ธรรมคือความสุขและธรรม คือธรรมชาติ เป็นที่มาของคติไทยโบราณที่เรียกบุคคลที่เป็นผู้หลักผู้ใหญ่ เป็นที่เคารพนับถือ ปฏิบัติตาม หลักพรหมวิหารว่า ท่านเป็นเหมือนร่มโพธิ์ร่มไทรของเรา นี้เอง

ต้นโพธิ์จัดเป็นอุทเทสิกเจดีย์^{๑๑} ถือเป็นองค์แทนพระพุทธรูป เป็นเครื่องเตือนจิตให้ระลึกถึง พระพุทธรูป เช่นเดียวกับพระพุทธรูป แม้แต่รอยพระพุทธรูป ก็จัดเป็นอุทเทสิกเจดีย์นี้เช่นกัน ในทาง ศิลปกรรมไทย คำว่าเจดีย์หมายถึงสิ่งทีก่อเป็นยอดแหลมเป็นที่บรรจุสิ่งสูงสุดที่เคารพนับถือบูชา เช่น พระธาตุและอัฐิบรรพบุรุษ เป็นต้น แต่ศิลปกรรมดังว่านี้เป็นสื่อถึงธรรมคตินี้ถือเป็นธรรมอันเป็นยอด สูงสุดว่า โลกุตตรธรรม ๙ ประการ แยกเป็นมรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ นั่นเอง

๓.๓ ต้นสาละ

ต้นสาละ เป็นต้นไม้ที่สัมพันธ์กับพระพุทธเจ้าตั้งแต่ประสูติจนถึงปรินิพพาน โดยที่พุทธมารดา เมื่อใกล้กำหนดจะประสูติก็เสด็จจากกรุงกบิลพัสดุ์ไปยังกรุงเวททนคร อันเป็นเมืองต้นตระกูลของ พระนางตามธรรมเนียมพราหมณ์ (การคลอดบุตรจะต้องกลับไปคลอดที่บ้าน พ่อ-แม่ ของฝ่ายหญิง) ในระหว่างทาง พระนางได้ทรงหยุดพักบริเวณป่าแห่งหนึ่งได้ร่มต้นสาละ เขตลุมพินีสถาน คงจะเป็นด้วย ทรงถูกกระแทกกระทือนจากการเดินทางไกลหรือจะเป็นด้วยอำนาจบุญญาธิการของพระราชโอรสนั้น พระนางทรงเจ็บพระครรภ์ ผู้ตามเสด็จก็จัดเตรียมกันเป็นฉากห้อง เพื่อใช้เป็นสถานที่ประสูติได้ร่มของ ต้นสาละนั้น

ในช่วงท้ายชีวิตของพระพุทธเจ้า ได้เสด็จไปยังยังเมืองกุสินาราของมัลละกษัตริย์ ได้ประทับใน บริเวณสาละวันอุทยานได้ร่มต้นสาละคู่หนึ่ง ทรงเหน็ดเหนื่อยพระวรกายมาก จึงรับสั่งให้พระอานนท์ซึ่งเป็นองค์อุปฐากปูลาดที่บรรทม พระองค์ก็เอนพระวรกายลงโดยหันพระเศียรไปทางทิศเหนือ แล้วเสด็จ ดับขันธสูปรินิพพานภายใต้ต้นสาละนั่นเอง แสดงให้เห็นว่าเป็นต้นไม้ที่เกี่ยวข้องใกล้ชิดกับพระพุทธศาสนา ถือเป็นอุทเทสิกเจดีย์หรือสัญลักษณ์ได้ว่า เมื่อเห็นต้นสาละก็นึกถึงพระพุทธเจ้าเป็นพุทธานุสติได้ สามารถ จะทำจิตใจให้เจริญและคล้อยตามธรรมานุธรรมปฏิบัติได้อย่างดี

^{๑๑} พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๓๖๐.

๔. ธรรมเนียมประเพณีสมณศักดิ์พัตยศ

สมณศักดิ์พัตยศ ใช้ในภาษาพูดว่า พัตหลัก ตรงกันข้ามกับพัตรองซึ่งเป็นตาลปัตร พระสงฆ์จะใช้พัตรองในพิธีทั่วไป ส่วนพัตหลักนี้จะใช้ในพิธีหลวง เช่น พิธีรับเสด็จต่าง ๆ มีเค้าเดิมจากการเป็นเครื่องสักการะที่พระมหากษัตริย์โปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นเพื่อพระราชทานแก่ภิกษุสามเณรที่สอบเปรียญธรรมได้ตั้งแต่ ๓ ประโยคขึ้นไป เรียกผู้สอบบาลีได้นี้ว่า พระมหา ถ้าเป็นสามเณรเรียกว่า สามเณรเปรียญ หรือสามเณร ป. และโปรดพระราชทานแก่พระภิกษุที่มีความรู้ความสามารถในการศึกษา การบริหารกิจการคณะสงฆ์ การเผยแผ่พระศาสนา พระภิกษุผู้มีผลงานทางศิลปะและวัฒนธรรม พระภิกษุผู้มีปฏิภาณในด้านปฏิบัติธรรมวิปัสสนา มีทั้งระดับพระครูสัญญาบัตรและทั้งระดับพระราชกณะตั้งแต่ชั้นสามัญถึงชั้นสมเด็จพระสังฆราช สมณศักดิ์พัตยศนี้มีประเภทและลักษณะต่าง ๆ ที่สื่อถึงธรรม คือ

๔.๑ พัตยศชนิดพัตหน้านาง

พัตยศชนิดหน้านาง มีลักษณะคล้ายหน้านาง รูปทรงกลมมน หรือทรงรูปไข่ เป็นพัตยศเปรียญอันเป็นเครื่องหมายสำหรับพระภิกษุผู้สอบได้บาลีเปรียญ ๓ ประโยค (ป.๓) ขึ้นไป และมีคำบอกสมณศักดิ์ว่า “พระมหา” เวลาทรงตั้งพัตนี้เรียกว่า “ทรงตั้งเปรียญ” สีของพัตเปรียญ พัตเปรียญตั้งแต่ประโยค ป.๓ ถึง ป.๕ มีพื้นสีทาสีแดงปักด้นเลื่อม หมายถึง สีแห่งรัศมีที่แผ่ชานออกจากพระมิ่งสะ (ผิวเนื้อ) จากพระโลหิต (เลือด) และจากพระเนตรทั้งสอง ซึ่งตีความได้ว่า แทนวิริยธรรม ธรรมแห่งความขยันอุตสาหะในการประพฤติธรรมและมีความมุ่งมั่นในการที่จะพิทักษ์รักษาพระพุทธศาสนา ส่วนพื้นสีเหลือง (ปีตะ) ของพัต ป.๖-ป.๘ ๙ เป็นสีหนึ่งในฉัพพรรณรังสี ชานออกจากพระวรกายของพระพุทธเจ้า สีเหลืองนี้ หมายถึง เป็นผู้ที่มีชื่อเสียงในด้านการศึกษาพุทธพจน์ซึ่งถือว่าเป็นหลักคำสอนของพระพุทธเจ้า และถ้าสอบได้เปรียญสูงขึ้นก็จะมีชื่อเสียงมากขึ้นเช่นเปรียญ ๘ ซึ่งถือว่าเป็นชั้นสูงสุด ดังนั้นอีกนัยหนึ่งของพัตเปรียญ ๘ จึงไม่ต้องใส่ตัวเลข ส่วนการที่ปักด้นเลื่อมเหลืองอร่ามเหมือนสีแห่งทองคำเมื่อมองดูเหมือนทองคำซึ่งทางโลกถือว่าเป็นรัตนะที่มีค่ามาก รองจากเพชร หมายถึงว่าผู้ที่สอบเปรียญได้เป็นบุคลากรที่มีคุณค่าต่อพระพุทธศาสนาเพราะสามารถรู้และเข้าใจพุทธพจน์จะยังพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองไปทั่วโลก

อนึ่ง รูปทรงพัตหน้านาง นอกจากเป็นพัตสำหรับพระเปรียญแล้ว ยังใช้เป็นพัตสำหรับถวายแด่พระครูฐานานุกรมบางชั้นที่ต่ำกว่าพระครูวินัยธรและพระครูธรรมธร มีลักษณะกลมอย่างหน้านาง ด้านบนกลมมน โตกว่าด้านล่าง พื้นทำด้วยสักหลาด กำมะหยี่ อดลัดสีต่าง ๆ ปักลวดลายต่างกันตามชั้นแห่งสมณะศักดิ์ ถ้าเป็นพัตเปรียญ ๘ ประโยค พื้นทำด้วยตาดทอง ตีความได้ว่าเปรียบเสมือนพุทธธรรม

ที่แสดงให้เห็นกฎธรรมชาติ เป็นกระบวนการเกิดและการดับของทุกข์ ต้องอาศัยซึ่งกันและกันคล้องจองกันเป็นวงจรไม่มีต้นไม่มีปลาย หมายถึง “ปฏิจจนุปบาท”^{๑๔}

๔.๒ พัตยศชนิดพัตพุตตาน

พัตยศชนิดพัตพุตตาน มีลักษณะเป็นใบพัดวงกลม แต่ริมขอบหยักเป็นแฉกรวม ๑๖ แฉก คล้ายกลีบดอกบัวบาน หรือดอกพุตตานบาน เป็นพัตที่ทำด้วยโครงเหล็กหุ้มแพรหรือผ้าสักหลาดก้ามเหยี่ สีเดียวกันบ้าง สลับสีบ้าง ตามชั้นของสมณศักดิ์ เป็นพัตสำหรับพระครูสัญญาบัตรหรือพระครูฐานานุกรมบางตำแหน่ง ซึ่งรูปทรงมีลักษณะกลม ริมขอบหยักเป็นแฉกรวมสิบ ๑๖ แฉกนี้ คือ อุปกิเลสแห่งจิต ๑๖ ประการ^{๑๕} ซึ่งอุปกิเลสนี้ เป็นกิเลสที่จรมาด้วยอำนาจโลภะ โทสะ และโมหะแล้วทำจิตเดิม (ภวังคจิต) ที่แม้ปกติก็ฟ่องแผ้วมาแต่เดิมอยู่แล้วให้ต้องเศร้าหมองลง ดังนั้น อุปกิเลสนี้ เป็นฝ่ายไม่ดี เป็นเชิงลบกลับให้ปฏิบัติด้วยการให้ละ ต้องกำจัดออกจากจิตเข้าสู่ความบริสุทธิ์ต่อไป

๔.๓ พัตยศชนิดพัตเปลวเพลิง

พัตยศชนิดเปลวเพลิง มีลักษณะพุ่มข้าวบิณฑ์ ตรงขอบเป็นแฉกด้านละ ๕ แฉก ลักษณะของเปลวเพลิงได้สะท้อนให้เห็น ส่วนประกอบ ๕ อย่างที่รวมเข้าเป็นชีวิต คือชั้นห้า ได้แก่

๑. รูปชั้น กอรูป
๒. เวทนาชั้น กอเวทนา
๓. สัญญาชั้น กอสัญญา
๔. สังขารชั้น กอสังขาร
๕. วิญญาณชั้น กอวิญญาณ^{๑๖}

คำว่า เปลวเพลิงนี้ มีนัยทางธรรม ตรงกับคำว่า ตปะ แปลว่าเผาผลาญให้ร้อนละลาย คือเผาผลาญกิเลสให้ละลายหมดไปสิ้น คำว่า ตปะนี้ เป็นคำหนึ่งที่ปรากฏในโอวาทปาฏิโมกข์ ตอนที่ ๑ มีกลุ่มคำว่า ชั้นตีปรมมัง ตโป ตีติกขา ความอดทน คือความอดกลั้นเป็นตบะที่สูงที่สุด และเปลวเพลิงนี้เป็นสื่อถึงไฟที่มีคุณสมบัติร้อนและมีแสงสว่าง การที่ไฟมีคุณสมบัติสว่างนี้ ช่างศิลป์เชิงพุทธจึงใช้เปลวเพลิงที่สื่อถึงปัญญาไว้บนพระเศียรของพระพุทธรูป ดังนั้น พระพุทธรูปตั้งแต่สมัยสุโขทัยเป็นต้นมาจะนิยมสร้างเปลวเพลิงบนพระเศียร เพราะถือตามปชโชตสูตร ซึ่งเป็นสูตรว่าด้วยแสงสว่าง ว่า “ปัญญา โลกสมิ ปชโชโต แปลว่า ปัญญา เป็นแสงสว่างในโลก”^{๑๗} ปัญญาในที่นี้ เป็นปัญญาาระดับสูงสุดถึงขั้นทำลายกิเลสได้หมดสิ้น เข้าสู่นิพพาน ดับสังสารวัฏในที่สุด

^{๑๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๒/๔๓๕.

^{๑๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๖๒/๗๔.

^{๑๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๕/๒๙๙.

^{๑๗} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๘๐/๘๕.

อีกประการหนึ่ง พัดเปลวเพลิงนี้ ส่วนที่เป็นแฉกนั้น นอกจากจะสะท้อนให้เห็นชั้นของชีวิตแล้ว จะเป็นเครื่องกำหนดสติของพระสงฆ์เพื่อเป็นหลักในการยึดถือพระธรรมวินัยของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ด้วย ส่วนอื่น ๆ ของพัด โดยเฉพาะใบของพัดจะปักดินสีทองมันและเลื่อมลายใบเทศร์ร้อยเป็นเครื่องประกอบทำให้เกิดความสวยงามอร่ามเหมือนทองถือว่าเป็นรัตนะที่มีค่าเช่นเดียวกับพัดหน้านาง พัดพุดตาน

๔.๔ พัตยศชนิดพัดแฉก

พัตยศชนิดแฉก เป็นพัตยศมีลักษณะพุ่มข้าวบิณฑ์ ส่วนล่างเป็นพุ่มเรียวยแหลมคล้ายดอกบัว ขอบนอกคล้ายกลีบบัว ที่ประกบแนบอยู่กับดอก มีกลีบอย่างน้อยห้าถึงเก้ากลีบ ดอกบัวเป็นสัญลักษณ์ แสดงถึงความหมายและเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้าตั้งแต่ประสูติ ตามพุทธประวัติ เมื่อครั้งที่ พระองค์ตรัสรู้แล้วทรงพิจารณาถึงธรรมที่ได้ตรัสรู้ว่าเป็นธรรมะอันล้ำลึก ยากที่มนุษย์ทั้งหลายจะตรัสรู้ ตามได้ จึงเกิดอุปมาเวไนยสัตว์ เหมือน “บุคคล ๔ จำพวก” หรือดอกบัว ๔ เหล่า หมายถึง การแบ่ง ปัญญาของมนุษย์เหมือนดอกบัวในน้ำ ๔ ระดับ ดังที่กล่าวมาแล้ว นอกจากนี้ พัดแฉกที่มีดอกกลีบ ๙ กลีบ ยังแสดงให้เห็นคุณธรรมทางพระพุทธศาสนาอันเป็นหลักธรรมชั้นสูงซึ่งเรียกว่า โลกุตตรธรรม เป็นธรรมชั้นยอด ธรรมอันมิใช่วิสัยของโลกีย์ เป็นสภาวะพ้นโลกีย์แล้ว มี ๙ ประการ แยกเป็น มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ โดยยอดแหลมของพัดนั้นหมายถึงนิพพานเช่นเดียวกับยอดเจดีย์

๕. ธรรมคติประเภทสัตว์ (บางชนิด)

๕.๑ นาคราช/นาคปรก

นาคราช หรือพญานาค เป็นสัตว์ที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้า เรื่องนี้ มีปรากฏชัดเจนในคราวที่ พระพุทธเจ้าเสวยวิมุตติสุขในสัปดาห์ที่ ๖ ที่ควงต้นไม้มุจลินท์โดยพระพุทธเจ้าทรงทำสมาธิได้ต้นมุจลินท์ ตลอด ๗ วัน เกิดเหตุการณ์ใหญ่โดยฝนตกพำ ๆ ตลอดวัน จึงเกิดความน่าอัศจรรย์ขึ้น เพราะมีพญานาค จากพื้นพิภพขึ้นมาแผ่พังพานเป็นนาคปรกตั้งอาคารกันสาดเพื่อกันฝนถวายเป็นเวลา ๗ วัน ดังปรากฏในคัมภีร์ ที่กล่าวว่าครั้งนั้น เมฆใหญ่ในสมัยมิใช่ฤดูกาลตั้งขึ้นแล้ว ฝนตกพำเจ็ดด้วยลมหนาว ตลอด ๗ วัน มุจลินท์ นาคราชออกจากที่อยู่ของตน ได้แหวกพระกายพระผู้มีพระภาคทำขนาด ๗ รอบได้แผ่พังพานใหญ่เหนือ พระเศียรสถิตอยู่ด้วยหวังใจว่า ฝน ความหนาว ความร้อนอย่าเบียดเบียนพระผู้มีพระภาค สัมผัสแห่ง เหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์ เลื้อยคลานอย่าเบียดเบียนพระผู้มีพระภาค ครั้นล่วง ๗ วัน มุจลินท์ นาคราชรู้ว่าอากาศปลอดโปร่งปราศจากฝนแล้ว จึงคลายขนดจากพระกายของพระผู้มีพระภาคจำแลง

รูปของตนเป็นเพศมาณพ ได้ยื่นประคองอัญชสีถวายมณัสการพระผู้มีพระภาคเบื้องพระพักตร์พระผู้มีพระภาคนั้น^{๑๘} เหตุการณ์นี้เป็นธรรมดาของผู้มีบุญบารมี มีเมตตาธรรม ย่อมเป็นที่รักของเทพไท้เทวารวมไปถึงอมนุษย์ สัตว์มีพิษร้ายนานาชนิด ย่อมไม่ทำอันตราย

๕.๒ ข้าง/ลิง

ข้างและลิง เป็นสัตว์มีนัยสำคัญในชาดกทางพระพุทธศาสนา ปรากฏในวินัยปิฎก มหาวรรค โกสัมพิกขันธกะ เรื่อง พญาข้างปาลีไลยกะ^{๑๙} คือครั้งหนึ่ง ในวัดโฆสิตาราม ใกล้กรุงโกสัมพี ภิษุ ๒ รูป เกิดทวิภูตีสามัญญตาไม่ตรงกัน นำไปสู่ปัญหาสี่สามัญญตา เกิดถกเถียงกันในกรณีเหลือน้ำไว้ในขันล้างห้องน้ำ คือพระวินัยธรรูป ๑ พระธรรมกถิกรูป ๑ ทั้ง ๒ นี้มีบริวารรูปละ ๕๐๐ วันหนึ่ง ในภิษุ ๒ รูปนั้น พระธรรมกถิกไปวัจกุฎี (ส่วนของพระ) แล้ว เหลือน้ำชำระไว้ในภาชนะที่ชุ่มน้ำแล้วก็ออกมาภายหลัง พระวินัยธรเข้าไปที่ชุ่มน้ำนั้น เห็นน้ำนั้น ถามพระธรรมกถิกรูปนั้นว่า “ผู้มีอายุ ท่านเหลือน้ำไว้หรือ ?” ธรรมกถิกตอบว่า ขอรับ ผู้มีอายุ พระวินัยธรว่า ท่านก็ไม่ว่าอาบัติ ในเพราะการเหลือน้ำไว้หรือ? ธรรมกถิกตอบว่า ขอรับ ผมไม่ทราบ ทำความทะเลาะกันและกันให้เจริญแล้ว

เรื่องพระภิษุ ๒ รูปหรือ ๒ ฝ่ายทะเลาะกันเต็มที่แล้ว แม้พระพุทธองค์ทรงตรัสห้ามถึง ๓ วาระ ก็ไม่มีฝ่ายไหนยอมรับฟัง เพื่อจะกำราบเธอเหล่านั้น จึงเสด็จหลีกไปจำพรรษาในป่ารกชิตวัน ใกล้หมู่บ้านป่าเลไลยกะ เกิดเป็นปัญหาฟ้องกลับเธอทั้ง ๒ ฝ่ายนี้ เมื่อประชาชนมาเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าไม่พบก็เสียใจกลับไป มาทราบภายหลังว่า พระพุทธองค์ปลีกตัวอยู่ในป่ารกชิตวันเพราะรำคาญพระภิษุ ๒ ฝ่ายทะเลาะกัน ชาวบ้านจึงห้ามปรามภิษุเหล่านั้น เมื่อท่านไม่รับฟังชาวบ้าน จึงทำการคว่ำบาตร ด้วยการไม่ใส่บาตร ทำให้ภิษุสองฝ่ายนี้อดอาหาร ทนหิวไม่ได้ จึงต้องยอมลดทวิภูตีสามัญญตาด้วยการเลิกทะเลาะกัน ครั้นเวลาออกพรรษาแล้ว พระอานนท์พร้อมด้วยคณะพระภิษุได้มากกราบทูลอาราธนาพระพุทธองค์เสด็จกลับพระเชตวันมหาวิหาร พระองค์ก็ทรงยินยอม เมื่อภิษุ ๒ ฝ่ายนี้ทราบข่าว พระพุทธองค์เสด็จกลับก็รีบเดินทางมาเข้าเฝ้าเพื่อแสดงความสำนึกผิด

เมื่อพระพุทธเจ้าประทับอยู่ในป่ารกชิตวันนั้น มีพญาข้างปาลีไลยกะทำหน้าที่ปรณนิบัติ ได้รับความสะดวกสบาย เมื่อพุทธองค์เสด็จกลับพระเชตวันมหาวิหารแล้ว พญาข้างเสียใจล้มลงขาดใจตาย ณ ที่นั่นเอง อาณิสสรส์จากการปรณนิบัติพระพุทธเจ้า พญาข้างไปเกิดบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ นอกจากข้าง

^{๑๘} วิ.ม. (ไทย) ๔/๕/๘.

^{๑๙} วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๔๙/๓๕๙.

ปรนนิบัติแล้ว ยังมีลิงปรนนิบัติด้วย โดยนำรวงผึ้งไปถวาย แต่ครั้งแรกพระพุทธเจ้ายังไม่รับเพราะว่า ในรวงผึ้งนั้นมีตัวอ่อนอยู่ เมื่อลิงรู้ดังนั้นก็นำตัวอ่อนออกแล้วนำไปถวายใหม่ พระพุทธเจ้ารับ ทำให้ลิง ปิติยินดีเป็นอย่างยิ่ง ขึ้นต้นไม้กระโดดจับกิ่งนั้นกิ่งนี้ บังเอิญกระโดดไปจับกิ่งที่ตายทำให้หักตกลงมา ถูกตอเสียบตาย จึงเป็นที่มาของพระพุทธรูปปางป่าเลไลยก์ ใช้เป็นปางอนุสติของผู้เกิดวันพุธกลางคืน

นัยธรรมคติแห่งศิลปะและวัฒนธรรมที่จะได้จากเรื่องนี้ คือการคว่ำบาตรพระสงฆ์ด้วยการไม่ใส่ บาตรของชาวบ้าน ทำให้พระสงฆ์ ๒ ฝ่ายนี้ทนทิวไม่ได้ ในที่สุดต้องยอมละทิฐิฐานะของตน ทำให้เห็น ความจริงในเรื่องอาหารบิณฑบาตที่ขาดไม่ได้ ถือความทิวเป็นโรคที่อันตรายร้ายแรงกว่าโรคทางกาย ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ความทิวเป็นโรคอย่างยิ่ง”^{๒๐} (ชคจฉา ปรมา โรคา) ผู้เขียนสนใจในคำว่า โรคอย่างยิ่ง ทำไม่ไม่เป็นโรคธรรมดา ก็เพราะว่า ความทิวนั้นเกิดขึ้นได้ตลอดเวลา ทำให้เราับประทานวันละ หลาย ๆ ครั้ง แต่โรคทางกายนาน ๆ จะเกิดครั้งหนึ่ง ไม่ได้ทุกวันนั่นเอง จึงไม่ใช่คำว่า อย่างยิ่ง (ปรมา)

๖. ธรรมคติประเภทประเพณี

๖.๑ ผีตาโชน

ผีตาโชน เป็นคำที่เพี้ยนมาจากคำว่าผีตาคน คือคนที่แต่งตัวน่ากลัวเพื่อให้มองว่าเหมือนผีมากที่สุด เรื่องนี้มีอยู่ว่า เมื่อถึงเทศกาลสงกรานต์ ชาวบ้านทางภาคอีสานหรือจังหวัดพิษณุโลกบางพื้นที่จะมีการละเล่น โดยตอนกลางวัน หนุ่มสาวจะนำน้ำอบน้ำหอมมาสรงพระพุทธรูปในวัดและสรงน้ำ พระสงฆ์ เมื่อถึงเวลากลางคืนหนุ่มสาวก็ประดิษฐ์ประสาตดอกไม้ขนาดใหญ่ หามแห่ไปรอบ ๆ วิหาร ในวัด ผู้คนทั้งหลายก็แห่แหนกันด้วยความสนุกสนาน มีเต้น ฟ้อน รำ พราเพลงกันยกใหญ่ ว่าแล้วก็ ธรรมดาที่ไหนมีความสุข ความทุกข์ก็มาคู่กัน ขณะที่คนกำลังสนุกอยู่นั้น จะมีคนแต่งกายให้เหมือนผี ในจินตนาการของตน แต่นิยมทำหน้ากากแต่งตัวให้น่าเกลียดน่ากลัวชนิดที่ว่าใคร ๆ เห็นแล้วตกใจ วิ่งหนีไปอย่างนั้น ผีตาโชนนี้ก็จะปรากฏตัวในเวลาที่คุณกำลังสนุกสนาน ทำให้ตกใจกลัววิ่งหนีโดย สัญชาตญาณ ดังนั้น คนโบราณจึงต้องเตือนลูกหลานเสมอว่า อย่าสนุกจนลืมตัว ถ้าผีตาโชนมาหลอก จะได้หนีทัน รู้ทางหนีทีไล่

นัยแห่งธรรมคติในศิลปะและวัฒนธรรมนี้ คือการที่ผีตาโชนมาปรากฏหลอกคนในยามเล่น สนุกสนานเช่นนี้ หมายถึงตัวสติไม่ประมาท คอยเตือนไม่ให้คนเล่นสนุกสนานจนลืมอันตราย เช่นเดียวกับที่ให้มีสติก่อนสตาร์ทรถนั่นเอง ด้วยการที่ต้องระวังระไวนี้เอง เป็นการตั้งอยู่ในธรรมคือความไม่

^{๒๐} พุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๒๐๓/๙๕.

ประมาท คำว่า ความไม่ประมาทนี้ชื่อของสติ เรื่องสตินี้สำคัญอย่างไร สำคัญถึงว่าพระพุทธเจ้าตรัสเป็นปัจฉิมโอวาทสั่งลาก่อนที่จะเสด็จดับขันธ ปรินิพพานกะภิกษุทั้งหลาย ว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราขอเตือนเธอทั้งหลายว่า สังขารทั้งหลายมีอันเสื่อมไปเป็นธรรมดา เธอทั้งหลายจงทำกิจให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาทเถิด”^{๒๑}

๖.๒ รตนน้ำดำหัว

วัฒนธรรมการรดน้ำดำหัวนี้ เป็นกิจกรรมหนึ่งที่เป็นผลิตผลจากเทศกาลสงกรานต์ เป็นกิจกรรมที่แสดงออกของผู้มีต่อผู้ใหญ่ คือเมื่อถึงเทศกาลนี้ ผู้มีน้อยมีลูก หลาน เหลน เป็นต้น จะเข้าหาปู่ย่า ตาหวด หรือผู้ใหญ่เพื่อรดน้ำดำหัว ขอพรจากท่าน นอกจากนี้ยังมีไปถึงการรดน้ำศพ ซึ่งเป็นพิธีทำขึ้นก่อนบรรจุศพลงโลง เพื่ออาบน้ำศพให้สะอาดทั้งกายใจ มีกายใจที่บริสุทธิ์อันเป็นคุณสมบัติของชีวิตบนสวรรค์ การรดน้ำเช่นเดียวกัน แต่ใช้อารมณ์ต่างกัน คือการรดน้ำดำหัว ใช้กับคนที่ยังมีชีวิตและเป็นผู้ใหญ่ในบ้าน ส่วนรดน้ำเฉย ๆ จะใช้กับคนที่ตายแล้ว โดยจะรดที่มีมือ ถ้าเป็นชนบทก็จะรดน้ำศพด้วยน้ำมะพร้าว ก่อนเผาที่เชิงตะกอนนั้น

การรดน้ำดำหัวนี้จะเกี่ยวโยงถึงคติธรรมนำไปสู่สันติสุขได้อย่างไร กรณีนี้ถ้าถามถึงที่มาแล้ว ก็บอกได้ว่ามาจากเทศกาลสงกรานต์นี้เอง คือว่า ท้าวทิลพรหม (บ้างก็ว่าท้าวมหาพรหม) กับธรรมบาลกุมาร ทายปัญหา ๓ ราศีกัน โดยใช้ศรัทธาเป็นเดิมพันสัญญากันว่า ใครตอบไม่ได้ ผู้นั้นต้องตัดเศียรบูชาความรู้อัน ผลปรากฏว่า ธรรมบาลกุมารตอบได้ ทำให้ท้าวทิลพรหมต้องยอมตัดเศียรของตนบูชาความรู้ของธรรมบาลกุมารตามสัญญา ปัญหาว่าพระเศียรนั้นเมื่อถูกตัดแล้วจะนำไปทิ้งที่ไหนไม่ได้ คือถ้าทิ้งในน้ำ จะทำให้น้ำแห้ง ทิ้งไปในอากาศ ฝนจะแล้ง ทิ้งบนดิน ไฟจะไหม้ จึงต้องนำไปบรรจุไว้ ณ ที่สูง คือที่ถ้ำคันธุลีในภูเขาไกรลาส

นัยแห่งธรรมคติในศิลปะและวัฒนธรรม ถือว่าเป็นการแสดงความกตัญญูทศเวทีโดยการตั้งเศียรบิดาของตนไว้ในตำแหน่งที่สูงอันแสดงถึงเคารพกราบไหว้ จะให้ผลเป็นสุขความเจริญ ถ้านำไปทิ้งจะหมายถึงการไม่แสดงความกตัญญูทศเวที ไม่เคารพกราบไหว้ ท่าน จะมีผลให้เกิดความเดือดร้อนชนิดที่ว่า ดั่งไฟไหม้ ฝนแล้ง น้ำแห้งฉนั้น

๖.๓ ปล่อยนก/ปล่อยปลา

การปล่อยนกปล่อยปลาเนื่องในโอกาสต่าง ๆ เช่นวันเกิด เป็นกรณีหนึ่งที่จะสร้างจิตสำนึกในวัฒนธรรมความเชื่อ ซึ่งผลจากความเชื่ออย่างนี้ก็มีประโยชน์ต่อชีวิตสัตว์อื่น ๆ ให้ดำรงอยู่ได้เพราะเมตตา

^{๒๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๒/๑๕.

กรุณา และปฏิบัติในศีล ๕ ข้อที่ ๑ เรื่องปาณาติบาต ในระยะยวณั้นการปล่อยปลาในแม่น้ำก็เป็นการขยายพันธุ์ปลา เป็นอาหารให้แก่มนุษย์ ที่จะแสดงถึงความอุดมสมบูรณ์ของแม่น้ำลำคลอง ดังคติโบราณที่ว่า “เมืองไทยเรานี้ แสนดินักหนา ในน้ำมีปลา ในนามีข้าว ทำมาหากินแผ่นดินของเรา รุ่งเรืองสร้างเหย้าอยู่ร่วมกันไป”

การปล่อยปลาอีกนัยหนึ่ง ซึ่งอยู่บนความเชื่อว่า จะมีอานิสงส์ให้ตนมีอายุยืนยาวเป็นผลตอบแทน คติธรรมตำนานมีอยู่ว่า มาณพสองพี่น้องออกจากบ้านไปทำงานต่างถิ่นนานแสนนาน แต่ด้วยความไม่มั่นในชะตาชีวิตของตน จึงสำรวจชีวิตของตนทุกกระยะ ก็มาถึงระยะที่ชะตาชีวิตขาดถึงขั้นตาย สองพี่น้องจึงพากันกลับบ้านอำลาพ่อแม่ก่อนตาย ก็เดินทางกลับบ้านในช่วงใกล้สงกรานต์ ระหว่างการเดินทางนั้นก็เห็นสระน้ำที่มีปลาเต็มสระแต่สระใกล้จะแห้งขอดเพราะฤดูแล้ง เห็นปลาแต่ตื่นบ้างก็หายใจพะงาบ ๆ ดิ้นพรวดพราดหัวซุกหัวซุนไปมา บ้างก็ใกล้ตาย สองคนพี่น้องจึงพากันช้อนปลานั้นไปปล่อยในแม่น้ำ ทำให้ปลานั้นรอดตาย สองมานพน้อยนั้นไม่ตายตามคำทำนาย เขารู้แน่แก่ว่าเพราะได้อานิสงส์จากการปล่อยปลา ทำให้ชีวิตรอดพ้นจากความตาย แทนที่จะตายตามคำทำนาย แต่ได้ชีวิตดังเช่นปลารอดตายที่ตนนำไปปล่อยลงน้ำนั้น

นัยแห่งธรรมคติในศิลปะและวัฒนธรรม ว่าตามหลักพระพุทธศาสนานั้นสอนให้เราเชื่อกรรมถือกรรมเป็นที่พึ่ง เป็นทายาท เป็นโยนิ เป็นเผ่าพันธุ์ ดังพุทธพจน์ว่า “บุคคลหว่านพืชเช่นใดย่อมได้ผล เช่นนั้นคนทำดีย่อมได้ดีทำชั่วย่อมได้ชั่ว”^{๒๒} การที่เราให้ชีวิตแก่สัตว์อื่น ก็เท่ากับต่ออายุให้ตนเอง ดังการปล่อยปลาดังกล่าว ทำให้มานพสองพี่น้องรอดตาย จึงเป็นที่นิยมปล่อยนก ปล่อยปลา หรือสัตว์อื่น ๆ เนื่องในวันเกิดของตน และคติธรรมนี้ทางราชการกำหนดเอาวันสงกรานต์เป็นวันประมงแห่งชาติด้วย โดยมีกิจกรรมของวันประมง คือการปล่อยพันธุ์ปลาลงในน้ำทุกจังหวัดของไทย

๖.๔ กระทง/ล่อยกระทง

เทศกาลล่อยกระทง ถือเป็นวัฒนธรรมที่สำคัญพอ ๆ กับเทศกาลสงกรานต์ จะมีขึ้นในวันเพ็ญเดือน ๑๒ เป็นการบูชารอยพระพุทธบาทที่พระพุทธเจ้าประทับไว้ริมฝั่งแม่น้ำนัมมา ประเทศอินเดีย ปกติผู้คนที่ศรัทธาในพระพุทธเจ้า จะเข้าบูชารอยพระพุทธบาทนี้เป็นประจำ แต่เมื่อเดือนสิบสองนี้ของท่วมรอยพระพุทธบาทนั้น ทำให้ผู้คนเข้าไปบูชาสักการะไม่สะดวก จึงทำกระทงแล้วปักเครื่องสักการะดอกไม้ธูปเทียนลงในกระทงล่อยแม่น้ำไป ถ้าล่อยกลางคืนจะเห็นแสงเทียนแสงไฟสวยงาม เกิดสุนทรีย์ทางอารมณ์ได้อย่างดี

^{๒๒} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๕๖/๓๗๔.

นัยแห่งธรรมในศิลปะและวัฒนธรรม การที่ประชาชนเข้าสักการบูชารอยพระพุทธรูปนั้น ก็แสดง ความมีอนุสติในพระพุทธเจ้า ส่วนนัยที่แสดงการบูชาพระแม่คงคานั้น หมายถึงความกตัญญูทเวทิต ต่อพระแม่คงคา ฐานะเทพเจ้าแห่งแม่น้ำซึ่งได้ดูแลรักษาทำให้เลี้ยงชีวิตสรรพสัตว์ในโลกนี้

๗. ธรรมคติประเภทปริศนาธรรม

๗.๑ งานสมโภชประจำปี

งานสมโภช คือการเฉลิมฉลองสิ่งเคารพบูชา หรือเป็นวัฒนธรรมประเภทงานประจำปีในโอกาส ครบรอบการแต่งตั้งสิ่งสำคัญอย่างใดอย่างหนึ่ง ถือว่ามีคุณค่ามีประโยชน์อย่างมาก ทำให้เกิด ปราบกฏการณ์ดี ๆ มากมาย ดังในอดีตกาล เกิดความคิดทางศาสนาขึ้น คือว่า วันหนึ่งของงานประจำปี แห่งกรุงราชคฤห์ มีมาณพน้อย ๒ คน ชื่ออุปติสสะ กับ โกลิตะเป็นเพื่อนสนิทกัน พวกกันไปเที่ยวงาน ประจำปีเดินวนรอบผ่านกลุ่มคน ผ่านตลาดร้านค้า ผ่านการชมมหรสพแล้ว ก็พากันไปนั่งคุยกันอยู่มุมหนึ่ง ค่อนข้างสูง มองลงไปเห็นผู้คนเข้ามาชมงานนั้นมากมาย ชนิดที่เดินไม่ได้ ต้องไหลไปเป็นคลื่น มาณพน้อย สองสหายนี้ต่างก็มองไป คุยกันไป เวลานั้น ก็เกิดความคิดธรรมสังเวชขึ้นมา ว่า “คนเหล่านี้มีอายุอยู่ **ไม่ถึงร้อยปีก็จักตาย**” ดังนั้น เราน่าจะแสวงหาธรรมให้ชีวิตกันดีกว่าไหม ว่าแล้วก็ได้ข้อตกลงว่า เราควรเข้าป่าเพื่อแสวงหาโมกขธรรมกัน ก่อนเข้าป่าไปสัญญากันไว้ว่า ถ้าใครได้โมกขธรรมก่อนควร บอกกัน ผลปรากฏว่า โกลิตะได้โมกขธรรมก่อน ก็มาบอกอุปติสสะ ส่วนอุปติสสะได้โมกขธรรมช้ากว่า ๑๕ วัน จากนั้น สองสหายนี้ได้เข้าเฝ้าฟังธรรมกับพระพุทธเจ้าเกิดศรัทธาเลื่อมใสขออุปสมบท ปฏิบัติ ในธรรม บรรลุเป็นพระอรหันต์องค์สำคัญ ได้รับแต่งตั้งให้เป็นอัครสาวกองค์สำคัญของพระพุทธเจ้า โดยพระอุปติสสะมีนามใหม่ว่าพระสารีบุตร มีตำแหน่งเป็นอัครสาวกฝ่ายขวา ได้รับการยกย่องให้เป็น ผู้เลิศในทางมีปัญญา ส่วนโกลิตะมีนามใหม่ว่าพระโมคคัลลานะ มีตำแหน่งเป็นอัครสาวกฝ่ายซ้าย ได้รับการยกย่องให้เป็นผู้เลิศในทางมีฤทธิ์ นับว่าพระเถระทั้ง ๒ นี้มีบทบาทสำคัญต่อพระพุทธเจ้า และพระพุทธศาสนามหาศาล

๗.๒ ไฟเผาศพ

การเผาศพเป็นวัฒนธรรมของไทยมาช้านาน โดยใช้กรรมวิธีเดียวกันทั่วประเทศ จะต่างกันโดย พื้นที่ในเมืองกับต่างจังหวัดเท่านั้น ถ้าต่างจังหวัดก็จะเป็นกองฟอน ส่วนในเมืองจะเป็นเมรุเผาศพ ตามวัด มีคตินิยมว่า ไฟที่จะจุดเผาศพนั้น ห้ามมิให้จุดต่อกัน เพราะกลัวว่าไม่เป็นมงคล ต่างจากไฟ เวียนเทียนที่นิยมจุดต่อกัน ผู้ใหญ่มักจะให้ผู้น้อยจุดต่อ ถือว่าเป็นเกียรติและเป็นสิริมงคลอีกด้วย

ไฟนั้น โดยธรรมชาติมีคุณสมบัติร้อน ใช้หุงต้ม เผาสิ่งปฏิกูลต่าง ๆ แต่ไฟอีกแบบหนึ่ง ทางพระพุทธศาสนาให้คตินิยมว่า ไฟเผาเลนกิเลสให้ร้อนและให้ละลายบาปอกุศลออกไป แต่นัยแห่งธรรมคติในวัฒนธรรมนี้ ไม่จุดไฟเผาศพต่อกัน กลัวทุกข์จะติดคนอื่น เพราะว่า ไฟที่นี้หมายถึงไฟในใจ มีสภาพเผาผลาญกัณฑ์สัตว์โลกให้ร้อนอยู่ตลอดเวลา เป็นบาปเป็นอกุศล เป็นไฟกิเลส ๓ กอง คือ ๑. ราคะ ไฟคือราคะ ๒. โทสะ ไฟคือโทสะ ๓. โมหะ ไฟคือโมหะ^{๒๓} เมื่อไฟทั้ง ๓ กองนี้ เกิดกับบุคคลใดก็ควรระงับให้ได้ และไม่เอาไปติดต่อกะพ้อให้ลุกลามไปหาบุคคลอื่น ซึ่งเป็นการนำความเดือดร้อนความทุกข์ไปสู่ผู้อื่น จึงมีคตินิยมว่า ไม่จุดไฟเผาศพต่อกัน

๗.๓ พวงหรีด

พวงหรีด ประเพณีไทยใช้พวงหรีดในพิธีไว้อาลัยหน้าศพ เป็นการนำดอกไม้ที่จัดแต่งขึ้นตามโครงรูปต่างๆ บ้างก็เป็นเครือเถาวัลย์วงกลมนำมาสานร้อยเป็นวงกลม บ้างก็เป็นกระดาษโครงรูปสี่เหลี่ยม บ้างก็เป็นวัสดุนาฬิกา เป็นการแสดงความเสียใจต่อผู้ตายและระลึกถึงคุณงามความดีของบุคคลผู้ล่วงลับไป

นัยแห่งธรรมคติในศิลปะและวัฒนธรรม คือว่า พวงหรีดที่เป็นเถาวัลย์วงกลม มีลักษณะคล้ายบ่วงที่เป็นเครื่องผูกมัดมวลมนุษยชาติให้หลงติดอยู่ในวัฏสงสาร วนเวียนตายเกิดอยู่ในโลกแห่งความเป็นจริงนี้ ก็เพราะมีเหตุปัจจัยทำให้เกิดขึ้นเป็นเหตุเป็นผลต่อเนื่องกันไป เหมือนกับพวงหรีดที่มีรูปทรงกลมเชื่อมต่อกันเป็นทรงกลม ชีวิตของสัตว์ที่เกิดมาบนโลกนี้ก็เช่นกันก็ต้องมีเหตุมีปัจจัยเกื้อหนุนทำให้เกิดขึ้นมาเป็นมนุษย์เป็นสัตว์ ในทางพระพุทธศาสนาเรียกเป็นหลักธรรมว่า “ปฏิจจสมุปบาท”^{๒๔} กระบวนการของชีวิตตั้งแต่เกิดจนดับ เป็นกระบวนการแห่งธรรม ในพวงหรีดนั้น จะใช้ดอกไม้ ๕ ชนิด หมายถึง กามคุณ ๕ เป็นเครื่องประดับตกแต่งพวงหรีดให้สวยงาม เป็นเครื่องประโลมใจให้มวลมนุษยชาติหลงติดอยู่กามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รสและสัมผัสเป็นที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพึงพอใจ^{๒๕}

๗.๔ การล้างหน้าศพ / รดน้ำศพ

ธรรมดาน้ำจะมีคุณสมบัติเย็น แต่ที่สำคัญคือเป็นเครื่องชำระล้างสิ่งสกปรกต่าง ๆ จากร่างกายหรือจากสิ่งของต่าง ๆ ดังนั้น น้ำจึงเป็นสื่อชำระล้างการให้สะอาด นี้ก็แสดงให้เห็นว่า น้ำจะชำระล้างได้แต่ส่วนกายภายนอกเท่านั้น ในส่วนภายในจิตใจ จะใช้อะไรชำระล้าง ต้องบอกว่า ต้องใช้ธรรมเป็นเครื่อง

^{๒๓} อ.ส.ต.ต.ก. (ไทย) ๒๓/๔๗/๗๒.

^{๒๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๒/๔๓๕.

^{๒๕} ข.ม. (ไทย) ๒๙/๑/๑.

ชำระล้าง ซึ่งจะนำพาเราประสบความสุขความเจริญในชีวิต จิตใจจะบริสุทธิ์สะอาดได้ก็ต้องอาศัยน้ำแห่งพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าเท่านั้น คือเมื่อจิตบริสุทธิ์กิเลสแล้วภาวะของจิตก็จะเข้าสู่ความพ้นทุกข์ เป็นสุขนิรันดรในที่สุด

นัยแห่งธรรมคตินิยมในศิลปะและวัฒนธรรม คือ การล้างหน้าหรือรดน้ำศพนี้ จะใช้น้ำหอม น้ำแป้ง หรือใช้น้ำมะพร้าวที่บริสุทธิ์ หมายถึงการชำระกายวาจาใจให้บริสุทธิ์ที่เข้าสู่สุคติภพ จะเห็นได้จากการบุญทำพิธีต่าง ๆ จะต้องชำระล้างกายวาจาใจให้สะอาดก่อนด้วยการรับศีล ดังคำสรุปคำให้ศีล ๕ ว่า สีเลนสุคติ ยนฺติ สีเลน โภคสมฺปทา สีเลน นิพพุติ ยนฺติ ตสฺมา สีลํ วิโสธเย แปลว่า เราจะเข้าถึงสุคติเข้าถึงนิพพาน ด้วยศีล ฉะนั้น (เรา) ฟังชำระศีลให้บริสุทธิ์ เช่นเดียวกับน้ำมะพร้าวที่บริสุทธิ์

๗.๕ ดอกไม้จันทน์

ดอกไม้จันทน์ เป็นดอกไม้ที่มีกลิ่นหอม นำมาเกี่ยวเนื่องกับการเผาศพ ซึ่งมีประวัติสืบมาจากประเทศอินเดีย คือว่า แรกทีเดียวจะใช้ไม้จันทน์เท่านั้นเป็นพินเผาพระศพของพระราชารหรือเจ้าเมือง ซึ่งเป็นมรดกตกทอดมาถึงเมืองไทย จะเห็นว่าพระศพของเจ้าฟ้า พระราชวงศ์จะใช้ไม้จันทน์เป็นพินเผาทั้งนั้น ดังที่ครั้งถวายเพลิงพระศพของสมเด็จพระที่นั่งเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา จะเห็นว่านำไม้จันทน์มาจากจังหวัดอุทัยธานี โดยใช้ไม้จันทน์จริง ๆ ไม่ใช่ไม้จันทน์จำลองอย่างสามัญชน

นัยแห่งธรรมคตินิยมในศิลปะและวัฒนธรรม คือ ดอกไม้จันทน์จะสื่อถึงให้คนนั้นมีกลิ่นหอมคือความดี กล่าวคือมีชื่อเสียงขจรกระจายไปทั่วสารทิศ สามารถหอมทวนลมได้ ไม่เหมือนกลิ่นดอกไม้ ซึ่งหอมได้แต่ตามลมเท่านั้น ดังที่มาในธรรมบทคาถาว่า “กลิ่นกฤษณาหรือกลิ่นจันทน์นี้หอมเพียงเล็กน้อย (ตามลม) แต่กลิ่นของท่านผู้มีศีล (คือคนดี) หอมมากที่สุด หอมฟุ้งไปทั่วทั้งเทวโลกและมนุษย์โลก หอมได้ไกล หอมได้ทั้งตามลมและทวนลม”^{๒๖} ถือว่าศีลจะทำให้คนเป็นคนดี เมื่อประพฤติตามแล้ว จะนำเข้าสู่สุคติโลกสวรรค์ในที่สุด

๗.๖ ด้ายสายสิญจน์

ด้ายสายสิญจน์ เป็นด้ายมงคล เชื่อว่าศักดิ์สิทธิ์ มีอิทธิพลมากต่อพิธีกรรมชนิดงานมงคลต่าง ๆ ถ้าเป็นพิธีชนิดงานอวมงคล เรียกว่า สายโยงจะในพิธีเกี่ยวกับศพ งานบุญอุทิศส่วนกุศล ปัจจุบันจะมีพิธีสะเดาะเคราะห์ต่อชาตตามวัดเป็นประจำ จะโยงสายสิญจน์กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์แล้วนำมาพันศีรษะของตน เชื่อว่ากลับบ้านไปก็จะปลอดภัยจากอาเพศเหตุภัยแล้ว ด้ายสายสิญจน์ที่ผืนเป็นเกลียว มี ๓ เส้นบ้าง ๗ เส้นบ้าง และ ๙ เส้นบ้าง ซึ่งแต่ละจำนวนนั้นมีนัยอย่างไร

^{๒๖} พุ.ช. (ไทย)๒๕/๕๖/๔๔.

นัยแห่งธรรมคติในศิลปะและวัฒนธรรม คือ สายสัญญาณที่เกี่ยวเข้ากัน ๓ เส้น หมายถึง สามัญลักษณะ ได้แก่ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา สายสัญญาณที่เกี่ยวเข้ากัน ๗ เส้น หมายถึง อนุสัย ๗ คือ กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดานที่ต้องละ ขจัดออกไป สายสัญญาณที่เกี่ยวเข้ากัน ๙ เส้น หมายถึง โลกุตตรธรรม ๙ คือ ธรรมที่พ้นโลกีย์หรือธรรมที่เหนือโลก ผู้จะเข้าถึงได้คือผู้ปฏิบัติตามธรรมเท่านั้น ดังนั้น สายสัญญาณจัดเป็นปริศนาธรรมที่สำคัญอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นปริศนาธรรมตามจำนวนของเส้นด้าย โดยภาพรวมแล้ว เป็นปริศนาธรรมคือเป็นสติเตือนเราอยู่เสมอว่าอย่าประมาท

สรุปความ

คำสำคัญ ๓ คำ คือ ธรรมคติ ศิลปะ วัฒนธรรม คำว่า ธรรมคติในศิลปะและวัฒนธรรมไทยเป็นลักษณะบุคลาธิษฐาน หรือธรรมาธิษฐาน กล่าวคือ ใช้ศิลปะและวัฒนธรรมสื่อถึงธรรม หรือใช้สื่อธรรมผ่านศิลปะและวัฒนธรรม แสดงให้เห็นว่าธรรมนั้น มนุษย์สามารถพัฒนาตนเข้าถึงธรรมได้หลายวิธีทั้งโดยปฏิบัติโดยตรงและผ่านผ่านศิลปะและวัฒนธรรมต่าง ๆ ทั้งที่ผ่านสื่อชนิดบุคลาธิษฐานที่เป็นวัตถุธรรม ประเภทสี เครื่องหมาย พิซ สัตว์บางชนิด รวมถึงยศศักดิ์สมณศักดิ์ของพระสงฆ์ที่เป็นวัตถุธรรม ทั้งที่ผ่านสื่อชนิดธรรมาธิษฐานในฐานะนามธรรมที่เป็นประเพณี เป็นสภาวะ เป็นปริศนาธรรมในลักษณะต่าง ๆ

เอกสารอ้างอิง

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

พระธรรมปิฎก. (ป.อ.ปยุตโต). พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

พระราชวรมนู, (ประยูร ธมมจิตโต). อนุทินธรรม ๓๖๕ วัน : ธรรมสำหรับ ๓๖๕ วัน. กรุงเทพฯ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๓๙.

พระศรีปริยัติโมลี, (สมชัย กุศลจิตโต). พุทธศาสตร์ร่วมสมัย ๑. กรุงเทพฯ: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๖.

พระครูสิริรัตนานุวัตร. “คนใกล้ศาสนา”. ใน รวมบทความ. พิษณุโลก: โฟกัสมาสเตอร์ปริ้นต์, ๒๕๕๔.

_____. การบนบาน บวงสรวง : หลักการ แนวคิดและอิทธิพลต่อสังคมไทย. รายงานการวิจัย, สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.